

БАДИЙ МАТНДА ЎХШАТИШЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИШИ

Шахиста Ибрагимова,

Жумабек Ташенев номидаги университет магистранти (Қозоғистон)

Аннотация. Мазкур тезисда бадий матнда ўхшатишларнинг қўлланилиши, уларнинг бадий тасвир воситаси сифатидаги ўрни ва услубий вазифалари таҳлил қилинади. Ўхшатишларнинг образлилик, эмоционаллик ва экспрессивликни кучайтириш, қаҳрамонлар руҳияти, воқеа-ҳодисалар ҳамда табиат манзараларини таъсирчан ифодалашдаги аҳамияти ёритилади. Шунингдек, бадий тилнинг поэтик хусусиятлари ва ўхшатишларнинг эстетик қиммати назарий қарашлар асосида таҳлил қилиниб, уларнинг бадий матндаги функционал имкониятлари очиб берилади. Тадқиқот натижалари ўхшатишларнинг бадий нутқнинг ифодавийлиги ва образлилигини таъминловчи муҳим услубий восита эканлигини асослайди.

Калит сўзлар: бадий матн, ўхшатиш, бадий тил, образлилик, эмоционаллик, поэтик тил, тасвирий воситалар, услубият, бадий ифода, экспрессивлик, эстетик функция.

Йирик рус филолог олими Г.Винокур бадий асар тили нима деган саволга жўнгина қилиб: “Бадий тил деганда бадий асарлар ёзишда ишлатиладиган тил тушунилади”, - деб ёзган эди. Табиий бир савол туғилади: бадий асарлар ёзишда ишлатиладиган тил “умумхалқ тил”, “миллий тил”, “адабий тил” атамалари билан юритилувчи, биз кундалик алоқа-аралашувда фойдаланадиган тилдан бошқами, бошқа бўлса нимаси билан фарқланади? Бу саволга жавоб бериш учун ҳар икки тил бажараётган функцияларидаги фарқ ва муштаракликка диққат қилиш зарур. Мулоқот тили етказган информация оддий информация бўлса, бадий тил бадий информацияни етказди, шунга кўра мулоқот тили алоқа-аралашув воситаси бўлса, бадий тил бадий мулоқотнинг амалга ошишига хизмат қилади.

Қандай қилиб бадий тил етказаётган информация бадий

информацияга айланади? Бу саволга жавоб бериш учун поетик тилнинг специфик (белгиловчи) хусусиятларига диққат қилиш зарур. Поетик тилнинг ўзига хослигини белгиловчи энг муҳим специфик хусусиятлари сифатида образлилик ва эмоционалликни кўрсатиш лозим.

Бадиий тил умумхалқ тилига асосланади, уни буткул янги ҳодиса деб қарамаслик керак. Биз кундалик мулоқотда ишлатиб юрганимиз одатий сўзлардан бадиий сўз ўсиб чиқади. Сўзнинг бевосита, одатий маъноси бадиий асар матнида янгидан янги қирраларини намоён қлади, унинг маъно сиғими бениҳоя кенгаядики, буни бадиий асарда тасвирланган, хусусий фактдан катта бир бадиий умумлашма келиб чиқишига ўхшатса бўлади.

Бадиий тилнинг тасвирийлиги насрий (эпик) асарларда янада ёрқинроқ намоён бўлади. Лирик асарларда тасвирланган ташқи манзара лирик қаҳрамон ички оламига олиб кирувчи воситагина (яъни, унда воқеликнинг шу мақсадга етиш учун зарур фрагментларигина қаламга олинади) бўлса, эпик асарларда тасвирланган бадиий воқелик ўзича мустақил, объективлашган манзарадир. Шу боис ҳам эпик асарларда тасвирланган ижодкор кўзи билан кўрилган воқелик ўқувчи хаёлида ҳам жонланади. Ўқувчи асар вақеалари юз бераётган жой, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатларини гўё кўриб туради.

Лирик асар тилининг эмотсионаллиги кўпроқ лирик қаҳрамоннинг конкрет пайтдаги (лирик асарда бадиий вақтнинг жуда қисқалиги, “ҳозир” билан белгиланишни эътиборга олиш зарур) кайфияти, ҳолати, кечинмалари билан боғлиқ бўлса, эпик асарда эмотсионалликнинг⁸ намоён бўлиши ўзгачароқ турзда кечади. Бундаги эмотсионаллик биринчи галда тасвирланаётган предмет моҳияти билан боғлиқдир. Эпик асарда тасвирланаётган нарсa, воқеанинг ўзгариши баробари эмотсионаллик ҳам ўзгари боради. Буни жонлироқ тасаввур қилиш учун “Ўткан кунлар”дан олинган бир неча парчага диққат қилайлик:

“Оғир табиатлик, улуғ гавдалик кўркам ва оқ юзлик, келишкан қора кўзлик, мутаносиб қора қошлиқ ва эндигина мурти сабз урган бир йигит...”
(Отабек)

“... узун бўйлик, қора чўтир юзлик, чағир кўзлик, чувоқ соқол, ўттиз беш ёшларда бўлгон кўримсиз бир киши...” (Ҳомид)

“... қора зулфи пар ёстиқнинг турлик томонига тартибсиз суратда тўзғиб, қуюқ жинггила киприк остидаги тим қора кўзлари бир нуқтага тикилганда, нимадир бир нарсани кўрган каби... қоп-қора камон, ўтиб кетган нафис, қийиз

қошлари чимирилганда, нимадир бир нарсадан чўчиган каби... тўлган ойдек ғуборсиз оқ юзи бир оз қизилликка айланганда, кимдандир уялган каби...” (Кумуш)

“Ўн етти яшар чамалиқ, кулчалик юзлик, оппоққина, ўртача ҳуснлик Зайнаб қайин онасининг тилак ва шаънига лойиқ тавозиъ-одоблар билан битта-битта босиб дастурхон ёнига келди...” (Зайнаб).

Роман воқелигига илк бор кириб келган қаҳрамонларини А.Қодирий ўқувчисига айна шу йўсин тақдим қилади. Табиийки, уларнинг ҳар бирига нисбатан ёзувчининг ўз ҳиссий муносабати бор ва тасвирда бўртиб турган муносабат ўқувчи шуурига сингади, унинг қаҳрамонларга муносабатини белгилайди. Отабек ҳақида гапирганда сезилиб турувчи ички бир ҳурмат, Кумуш тасвиридаги шайдолик, Ҳомид тасвиридаги жирканишга яқин бир ҳис, Зайнаб тасвиридаги озроқ киноя – буларнинг бари тасвир предмети ўзгаргани баробари ҳиссий муносабатнинг ҳам мутаносиб ўзгаришидан далолат беради. Эпик асардаги эмотсионалликнинг иккинчи хили ундаги сахна эпизодлар, диалоглар билан боғлиқдир. Эпик асар таркибидаги сахна-эпизодлар ўқувчи хаёлида жонланиши, қаҳрамонларнинг гап оҳанги “эшитилиши” зарур. Қаҳрамон нутқи интонациясини “эшитолган” ўқувчи уларнинг руҳиятига кира билади, демакки, асарда тасвирланаётган воқеа-ҳодисалар, қаҳрамонлараро муносабатлар моҳиятини чуқур англайди. Яна “Ўткан кунлар”га мурожаат қиламиз. Отабек душманларидан ўчини олиб, Тошкентга жўнагач, уста Олим келтирган хатлардан бор гапни англаганларидан сўнг Кумуш билан отаси ўртасида кечган суҳбатга диққат қилайлик:

– *Шу воқеадан сўнг куявингиз аниқ келганми эди?*

– *Келган эди, қизим.*

– *Бечорани нега ҳайдадингиз-да, нега мени, лоақал ойимни бу келишдан хабардор қилмадингиз?*

– *Мен уни келишини бошқа гапка йўйиб, сизларга билдирмаган эдим.*

– *Қизингизни талоқ қилган бир кишини Тошканд деган*

жойдан эшикингизга келиши сизга гариб туюлмаганми эди? – деб яна сўради Кумуш.

Қутидор уялиш ва ўкиниш орасида:

– *Жаҳолат келса, ақл қочадир, қизим, - деб қўйди.*

Ота-бола ўртасидаги бу суҳбат контекстидан хабардор дидли китобхон уларнинг гап оҳанглари “эшитиб”, шу орқали уларнинг руҳий ҳолати ҳақида тасаввур ҳосил қилиши табиий. Парчага диққат қилсак, Кумуш икки йиллик ҳижронида қисман отасини ҳам айбли деб ҳисоблаши, шу нарса унинг гап оҳангидан сезилиб туришини кўрамиз. Айни пайтда, отаси ҳам буни ҳис қилади ва ички бир ноқулайлик, қизи олдида айбдорлик, хижолат ҳиссини туюб туради. Парчани шу хил тушунишга имкон берадиган унсурлар сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: 1) таъкидни кучайтирувчи воситалар (шу, аниқ, -ми, такрор қўлланилаётган “нега”, ва 2) муаллиф изоҳлари). Демак, бадий тил унсурлари муаллиф изоҳлари билан қўшилган ҳолда қаҳрамонларнинг диалогларда айтган гаплари оҳангини тасаввур қилиш ва шу асосда уларнинг руҳиятини, кайфиятини тушуниш имконини яратар экан. персонажлар ўртасидаги диалог конкрет ҳаётий ситуатсияда кечиши туфайли, биринчидан, ҳаётий ҳолатнинг ҳиссий бўёқдорлиги диалог воситасида янада бойитилади, иккинчидан диалогнинг ҳиссий тоналлиги ҳаётий ҳолат ҳиссий фонида англашилади. Демак, эпик асардаги тасвир предмети билан боғлиқ эмотсионаллик (яъни муаллиф нутқидаги ҳиссийлик) ҳамда қаҳрамонлар нутқидаги эмотсионаллик бир-бирига боғлиқ ҳолда мавжуд, улар бир-бирини тўлдиради ва бирликда асарнинг умумий ҳиссий тоналлигини ташкил қилади.

Бадий асар тили ҳақида гап борганда унинг яна бир жиҳати –

дифференсацияланганлигига (яъни фарқланган) алоҳида тўхталиш зарур. Албатта, биз “бадий асар тили” деганимиз ҳолда, аслида гап бадий нутқ ҳақида бораётгани маълум, чунки тил унсурлари маълум контекстни ҳосил қилгач, нутқ ҳодисасига айланади. Бадий нутқни фарқланганлиги шуки, унда муаллиф нутқи ва қаҳрамонлар нутқи ажратилади. Аъкидлаш керакки, мазкур фарқланиш асосида эпик ва лиро-эпик характердаги асарларга ҳосдир. Бу хил асарда воқеа, воқеа кечаётган жой ёки шароит тасвири, қаҳрамонларга берилаётган таъриф, муаллифнинг фикр-мулоҳазалари кабилар бевосита муаллиф тилидан берилади. Муаллиф образи асарда тасвирланган бадий воқеликни яхлитлаштиришда субъектив асос бўлганидек, автор нутқи асарнинг моддий тарафини таъминловчи унсурдир. Муаллиф нутқи воситасида асар қимлари, воқеалар, тавсилотлар яхлит бир организмга – бадий матнга бирикади. Муаллиф нутқи грамматик жиҳатдан адабий тил нормаларига яқинлашиши, бироқ унинг адабий тил нормаларига тўла мувофиқ бўлишини талаб қилишлик хато бўлур эди. Зеро, ёзувчи миллий тил имкониятларини келтиришга, ўзининг ҳис-кечинмаларини, ўй-ҳисларини имкон қадар ёрқин ифодалашга интиларкан адабий тил нормаларидан чекиниши мумкин. Ва айти шу чекинишлар вақти келиб адабий тил нормасига айланиши мумкинлиги ҳам эҳтимолдан йироқ эмас.

Персонажлар нутқини индивидуллаштириш зарурати бадий асар тилидаги дифференсацияланганликни янада орттиради. Чунки асардаги ҳар бир персонажнинг нутқи унинг характер хусусиятларига, дунёқараши, муҳити, маънавий қиёфаси, маданий, маерифий даражаси каби жиҳатларга мувофиқ бўлиши лозим. Сабабки, эпик ва драматик асарларда қаҳрамон характерини яратишнинг асосий воситаларидан бири персонаж нутқи саналади. Бадий нутқ икки шаклда: сочма (наsr) ва тизма (назм) шаклларида мавжуддир. Насрий нутқ тузилиши жиҳатидан кундалик мулоқот усулига ўхшаш бўлса, шеърий нутқ муайян бир ўлчовга солинган, ҳиссий тўйинтирилган нутқ саналади. Назм нутқ эпик ва драматик асарларнинг асосий нутқ шакли ҳисобланади. Шу билан бирга, шеърий йўлда ҳам эпик ва драматик асарлар яратилиши мумкинлигини унутмаслик

керак. Шеърый нутқ эса лирик асарларнинг асосий нутқ шаклидир. Бадий нутқ шакллари ҳақида гапирганда, унинг яна монологик ва диалогик нутқ шакли суҳбат-мулоқот чоғидаги бир неча кишининг нутқини англатади. Лирик асарларда монологик нутқ, драматик асарларда диалогик нутқ етакчилик қилса, эпик асарларда уларнинг ҳар иккичи ҳам кенг ўрин тутати. Бунда муаллиф нутқи асосан монологик шаклда бўлса, персонажлар нутқи асосан диалогик шаклдадир.

Ниҳоят, навбатдаги масала – “бадий тил”, “адабий тил” ва “миллий тил” муносабати. Маълумки, умумхалқ тили (миллий тил) деганда ўзбек тилида сўзлашувчиларнинг барчаси – яшаш ҳудуди, ижтимоий табақага мансублиги, машғулоти тури ва ҳақ қатъий назар фойдаланадиган тил тушунилади.

Адабий тил деганда эса умумхалқ тилининг грамматик, имловий ва орфоэпик жиҳатлардан меъёрлаштирилган шаклини тушунамиз. Бадий тил умумхалқ тили базасида шаклланади ва қисман адабий тил меъёрларига яқинлашади. Шу билан бирга, бадий тил адабий тил меъёрларидан ўрни билан чекинади (масалан, шевага хос унсурларнинг ишлатилиши). Бадий тил ўзида миллий адабиётимизда узок даврлардан бери шеклланиб келган анъаналарнинг давомчиси саналади ва шу боис ҳам унда унинг ўзигагина хос бўлган унсурлар (анъанавий сифатлашлар, рамз ва мажозлар, ўхшашликлар мажмуи ҳам мавжуддир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Isamiddinova, B. S. (2025). The Transformation Of The Chronotope In Literature Of The Digital Age: The Dialectic Of Virtual Space And Real Time. *Library of Current Research Journal of Philological Sciences*, 6(10), 40-44.
2. Shakhlo, B., & Ayubova, L. (2026). CULTURAL MODELS OF KINSHIP: A COGNITIVE LINGUISTIC ANALYSIS OF ENGLISH AND UZBEK METAPHORS. *Journal of Pedagogical and Philological Research*, 1(5), 27-36.
3. Küçük, S., Saparniyazova, M., Demirci, Ü. Ö., Jureyava, N., & Sarıtuğ, B. (2024). Özbek Türkçesi Terkibindeki Oğuz Lehçesi ve Onun Ayırt Edici Fonetik Hususiyetleri. *BABUR Research*, 3(1), 287-294.

4. Gulmuradovna, J. N. (2025). XORIJIY TILLARNI O'RGANISHDA TIL KO'NIKMALARINI SHAKLLANTIRISH. *Indexing*, 1(1), 86-90.
5. Mamajonova, N. (2025). TOPISHMOQLAR–OLAM MANZARASINING IKKILAMCHI NOMI SIFATIDA. *Scientific journal of the Fergana State University*, (4), 102-102.
6. Mamajonova, N. (2022). TIL DARSLARIDA LUG 'AT BOYLIGINI OSHIRISHNI ILMIY TADQIQ QILISH. *Scientific journal of the Fergana State University*, (1), 44-44.
7. Inomjonovna, I. D., & Husanova, U. (2025, May). ALISHER NAVOIY ASARLARIDA TILNING PAYDO BO 'LISHIGA OID QARASHLAR. In *Conferences* (Vol. 1, No. 1, pp. 162-164).
8. Dildora, I. (2024). BOSHLANG 'ICH SINF O 'QUVCHILARINING O 'QISH FAOLIYATINI TASHKIL ETISHNING SAMARALI USULLARI. *Pedagog Jurnal Ilmiah*.
9. Dildora, I. (2023). TECHNOLOGIES FOR THE FORMATION OF INTELLIGENCE AND THE MANIFESTATION OF TALENT OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS.
10. Isoxonovich, M. X. (2022). Middle Ages Movarounnahr Rulers in the Views OF Researchers. *European Journal of Innovation in Nonformal Education*, 2(6), 134-136.
11. Xujayev, M. I. (2018). THE COVERAGE OF THE PROBLEM OF NATIONALARITY AND ITS ROLE ON THE PRESENT DAY IN AHMAD ZAKI VALADI'S WORK. *Мировая наука*, (6 (15)), 61-63.
12. Хужаев, М. И. (2018). АХМАД ЗАКИ ВАЛИДИЙНИНГ ДИНИЙ-ФАЛСАФИЙ МЕРОСИНИНГ ИЛДИЗЛАРИ. In *Инновационные подходы в современной науке* (pp. 177-182).
13. Khujaev, M. (2024). AHMED ZAKI: ON THE IDEAS OF THE PHILOSOPHY OF HISTORY. *Экономика и социум*, (1 (116)), 235-239.
14. MAMAJONOVA, N. TOPISHMOQLAR YARATILISHINING KOGNITIV ASOSLARI. *FILOLOGIYA VA PEDAGOGIKA*, 50.